

X

ΠΡΙΝ ΕΠΙΒΛΗΘΗ ΤΩΝ ΤΥΡΑΝΝΩΝ Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΣ ΑΚΑΤΟΧΥΡΩΤΟΣ ΔΗΜΟΣ

Ἐὰν ὁ Πεισίστρατος ὑπεστήριξε τὴν ναυτικὴν ἐπιχείρησιν, ὅπως καθίσταται σαφές ἐκ τῆς καταλήψεως τοῦ Σιγείου εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, τῆς ὀχυρώσεως τῶν περὶ τὸν Στρυμῶνα προσωπικῶν του κτήσεων, τῆς εὐρέσεως Ἀθηναϊκῶν μελανομόρφων ἀγγείων τῆς ἐποχῆς του ἀπὸ τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Λιβύης μέχρι τῆς νοτίου Γαλλίας καὶ τῶν βορείων κρασπέδων τοῦ Εὐξείνου πόντου¹⁶⁷ καὶ κυρίως ἐκ τῆς ἐκτοτε γενικῆς ἐπιδόσεως τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν ἐμπορικὴν ναυτιλίαν («ὁ γὰρ βίος τοῖς πλείστοις ἀπὸ τῆς θαλάσσης»¹⁶⁸), ὑπέβαλψεν εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἑλληνικῆς ἠπείρου τὴν διαμόρφωσιν τῆς συναλλαγματικῆς ζωῆς καὶ τῶν πολιτικῶν τῆς αἰτημάτων. Ὁ τύραννος τῶν Ἀθηναίων δὲν ἀνέστειλε τὴν δημοκρατικὴν κίνησιν, ἀλλ' οὐσιαστικῶς τὴν ἐπετάχυνε διὰ τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ βίου ἐκ τῶν ναυτικῶν ὑποθέσεων καὶ κατ' οὐσίαν ἐκ τῶν μεταβιβαζομένων ἀξιών εἰς ἀντικατάστασιν τῆς ἀκινήτου περιουσίας. Ὅπου διὰ τοῦτο εἰσῆχθησαν ἐκ τῆς Ἰωνίας ἀντιπροσωπευτικὰ μεγέθη δι' ὅλα τὰ εἶδη τοῦ ἐμπορίου (ἐνεκα τῆς φορολογικῆς ἀπαιτήσεως τῶν κυρίων τοῦ τόπου σταθμεύσεως καὶ ἀνεφοδιασμοῦ τῶν πλοίων καὶ τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν μεσιτῶν τῆς ἐμπορικῆς ἀξίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συσσωρεύωνται ἀντὶ τῶν πραγμάτων τὰ μεταλλικὰ των ἀντικρύσματα), ὁ ἐκδημοκρατισμὸς τῆς ζωῆς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιβραδυνθῇ διὰ πολιτικῶν μέτρων, ὁ Ζεὺς νὰ ὑποτιμήσῃ τὸν ἀγωνιζόμενον χωρὶς θρησκευτικὴν κατοχύρωσιν δῆμον τῶν ἄστων, ὁ μυθικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ ὁποίου ὄχι μόνον ἀπεδέσμευσε τὸν Προμηθεῖα διὰ τῆς τοξεύσεως τοῦ ἱπταμένου ἐμβλήματος τῆς αἰμοβορίας, ἀλλ' ἐκρίθη ἀξίος τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς Ὀλυμπιακῆς διαίτης καὶ βεβαίως τῆς τιμῆς νὰ ἔχη πατέρα τὸν κύριον συντελεστήν τῶν ἐκπληκτικῶν ἔργων.

Πρὸ τῶν τυράννων εἶχεν ἐμφανισθῆ ὡς ἐκ τούτου εἰς τὴν ἀποικίαν κατ' ἀρχὰς καὶ κατόπιν εἰς τὴν μητρόπολιν ἢ ἀπὸ τιμη-

μάτων πολιτεία»¹⁶⁹, ὁ θεσμός τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν διοίκησιν, ὅσων ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἰσοφαρίσουν διὰ τοῦ νομίσματος τὴν παραγωγὴν τοῦ ἀγροῦ¹⁷⁰. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαναστατικῆς αὐτῆς δυνατότητος ὑπῆρξεν ἔκτοτε ἡ φιλοχρηματία ὄχι ὁμῶς μόνον ὡς μέσον ἐξασφαλίσεως ἀνέσεων, ἀλλ' ἰδίως ὡς ὑπονόμισμα τῶν στηριζομένων εἰς τὴν συγγένειαν καὶ τὴν γῆν κοινωνικῶν δικαιωμάτων, ἡ ὁποία εἰς τοὺς μεταβατικούς χρόνους ἐπέβαλε τὴν ἀνάγκην μιᾶς βιαίας πειθαρχίας: «Δυνατωτέρας δὲ γενομένης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χρημάτων τὴν κτῆσιν ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον ποιουμένης τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο, τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων»¹⁷¹. Οἱ ἄνθρωποι τῶν ἐκτάκτων ἐξουσιῶν ἐδικαιολόγησαν τὴν θέσιν των διὰ τῆς προβολῆς τοῦ πολιτικῶς ἀδιαταράκτου κράτους ὡς δημοσίου εὐεργετήματος, τῆς καταρρίψεως τῶν ἐπικινδύνων ἀριστοκρατῶν, τῆς ἀπαγορεύσεως τοῦ ἀέργου βίου, τῆς παροχῆς δανείων, τῆς κατασκευῆς κοινωφελῶν ἔργων, τῆς ὑποστηρίξεως τῶν μικρῶν κτηματιῶν καὶ τῶν ποντοπόρων, ταυτοχρόνως ὁμῶς τὴν ὑπέσκαψαν διὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν πολιτῶν εἰς τὴν νομισματικὴν οἰκονομίαν, τὰ προβλήματα τῆς ὁποίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λυθοῦν, χωρὶς νὰ παρασταθοῦν εἰς τὸν δημόσιον χῶρον ἐξ ὅλων τῶν δυνατῶν ἀπόψεων. Ἡ γενίκευσις τῆς ἀγοραστικῆς εὐχερείας συνεπέφερεν ἐξ ἄλλου παραλλήλως πρὸς τὴν συνεχῆ πτώσιν τῆς τιμῆς τοῦ σιδήρου μίαν ἀλλαγὴν εἰς τὸν τρόπον τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, ἡ ἔκβασις τοῦ ὁποίου δὲν ἐξηρτήθη πλέον ἐκ τοῦ ἵππου καὶ τῆς ἰσχυρᾶς πανοπλίας, ἐκ τῆς συμβολῆς τῶν γαιοκτημόνων, ἀλλ' ἐκ τῆς φάλαγγος τῶν ἐλαφρῶς ὀπλισμένων πεζῶν τῆς μεσαίας τάξεως, οἱ ὁποῖοι, ἐφ' ὅσον ἀπεδεικνύοντο τὴν ὥραν τῆς μάχης σωτῆρες τῆς πατρίδος, ἦτο φυσικὸν μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ἐχθρῶν νὰ ζητήσουν πολιτικὴν ἀνταμοιβήν.

Ἐὰν διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Ζεὺς ἐλησμόνησε τὴν ὑποστήριξιν τῆς τυραννίας, διὰ νὰ υἱοθετήσῃ τὸν νέον κύριον τῆς καταστάσεως, τὸν Ἡρακλῆ ὡς ἐκπρόσωπον τοῦ κατισχύοντος δήμου, εὐρέθη ἐνώπιον ἐνὸς πληθυντικοῦ κράτους συνεχῶς εὐρυτέρας βίας, τὸ ὁποῖον εὐθύς ἐξ ἀρχῆς δὲν ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς συγγενείας

τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεόν, ἀλλ' εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θνητοῦ τοῦ χαρακτηῆρος. Ὅ,τιδήποτε ὑπερέβαλλε τὰ κοινὰ μέτρα, ἐθεωρήθη τότε ὑποπτον ἀνατροπῆς τῆς δημοτικῆς ἐξουσίας. Ἀντὶ διὰ τοῦτο νὰ ἐξυμνηθῇ ὁ ὑπέροχος ἄνθρωπος, ὅπως ἐπὶ τῆς ἀριστοκρατικῆς ἐποχῆς τοῦ Ὀμήρου («αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπέροχον ἔμμεναι ἄλλων»¹⁷²), ἐκθειάζεται ὁ μέσος πολίτης, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ γνωρίζῃ σαφῶς, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπερβῇ τὴν ἀπόστασιν, ἣ ὁποία τὸν χωρίζει ἐκ τοῦ θεοῦ: «Θνατὰ χρὴ τὸν θνατὸν, οὐκ ἀθάνατα τὸν θνατὸν φρονεῖν»¹⁷³. Ἡ Δελφικὴ παραίνεσις «γνῶθι σαυτὸν»³² ἔχει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔννοιαν¹⁷⁴ καὶ δὲν συμφωνεῖ μόνον πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν («γιγνώσκοντα τὰ παρὰ πόδας ὁποίας ἔχομεν μοίρας· οἷον τὸ ἐνεστῶς... ὅμοιον τῷ Χίλωνος ἀποφθέγματι τῷ «Γνῶθι σαυτὸν»... ὅτι θνητοὶ πεφύκαμεν»¹⁷⁵), ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἀνθρωπολογικὴν ποίησιν τῆς δημοκρατίας ἀπὸ τοῦ Πινδάρου («θνατὰ θνατοῖσι πρέπει»¹⁷⁶) διὰ τοῦ Αἰσχύλου («οὐχ ὡς ὑπέρφευ θνητὸν ὄντα χρὴ φρονεῖν»¹⁷⁷), τοῦ Σοφοκλέους («θνητὰ φρονεῖν χρὴ θνητὴν φύσιν»¹⁷⁸) μέχρι τοῦ Εὐριπίδου: «ὄντας δὲ θνητούς θνητὰ καὶ φρονεῖν χρεῶν»¹⁷⁹. Μετὰ τὴν καταστροφὴν βεβαίως τῆς δημοκρατικῆς αὐτονομίας καὶ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσώπου ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκάλεσε τοὺς πολιτικῶς ἀνυπερασπίστους νὰ ἐξαρθοῦν διὰ τοῦ πνεύματος εἰς τὸν ἄσχετον τῶν κρατούντων ἐπὶ τῆς γῆς ἰδανικόν του χῶρον, ἐλέχθη, ὅτι «οὐ χρὴ κατὰ τοὺς παραινούντας ἀνθρώπινα φρονεῖν ἄνθρωπον ὄντα οὐδὲ θνητὰ τὸν θνητὸν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν»¹⁸⁰. Προηγουμένως ὁμοίως εἶχε καταδιωχθῆ δι' ἀσέβειαν ὁ Ἀριστοτέλης, διότι ἐτίμησεν ὡς ἀθάνατον τὸν τύραννον τῆς Ἀταρνέως Ἑρμείαν¹⁸¹ καὶ ὁ Φειδίας, ἐπειδὴ ἐτόλμησε νὰ παραστήσῃ τὸν Περικλῆ καὶ τὸ πρόσωπόν του εἰς τὴν ἀσπίδα τῆς Ἀθηνᾶς¹⁸².

Ἡ δημοκρατία συνεφιλίωσε τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸν Δία, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι τὰ πολιτικὰ θέματα θὰ ἐλύοντο χωρὶς τὴν θεῖαν ἐπέμβασιν. Κατὰ παραδειγματικὸν τρόπον διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἔθεσε τὸ βᾶρος τῶν ἀποφασιστι-

κῶν πράξεων εἰς τὰ ὄρια τῆς εὐθύνης τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου. Ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους ἐδημιουργήθη πολιτικῶς διὰ τοὺς θεοὺς ἢ προϋπόθεσις ἐνός ἀπιθάνου ἕως τότε πνευματικοῦ ὕψους, τὸ ὁποῖον μόνον ἢ ἐξαθλίωσις καὶ ἢ κρατική πτώσις τοῦ δήμου ἦτο δυνατόν νὰ ἐκμηδενίσῃ, ὥστε τὰ θεῖα πρόσωπα νὰ προσεγγίσουν ἐκ νέου τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ τὸν ὑποκαταστήσουν εἰς τὴν ὀδύνην. Ἐφ' ὅσον ὁμως τὰ θέματα τοῦ βίου ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν κρίσιν τῶν μετόχων τοῦ κράτους καὶ ὅσοι ὠμίλησαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πνεύματος, ἐξέφρασαν τὴν προσωπικὴν τῶν κρίσιν, ἢ ὁποία μόνον διὰ τῆς λογικῆς ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ παγκόσμιον κτῆμα, ὁ ἄνθρωπος ἐθεμελίωσε τὴν ὑπαρξίν του ὑποδειγματικῶς διὰ τὸ ἱστορικόν του μέλλον εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ του.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΜΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΝ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΣ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΙΝ ΤΗΣ ΕΥΣΕΒΕΙΑΣ
ΔΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΧΡΕΟΥΣ

“Ὅσον ἐνισχύετο ἡ πολιτικὴ θέσις τοῦ δήμου εἰς τὴν Ἑλλάδα, τόσον ἀπεκλείετο ἡ ἐπέμβασις τοῦ θεοῦ εἰς τὰ δημόσια θέματα. Ἡ λογικὴ, ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ ψῆφος ὑποκατέστησαν μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὴν θείαν αὐθεντίαν εἰς τὴν λῆψιν καὶ τὴν ἐπικύρωσιν τῶν ἀποφάσεων. Πτώσις ὁμοῦ τῆς θείας δραστηριότητος παρετηρήθη γενικῶς, ὅπου προσεγειώθησαν οἱ νομάδες. Ἀντιὸνὰ πράττη τότε ὁ θεὸς διὰ τῆς ὁμαδικῆς συνεργασίας, τὸν ἐξεπροσώπησαν οἱ κύριοι τῆς γῆς καὶ κατ’ αὐτὸν τρόπον ἐξετέθησαν εἰς τὴν κριτικὴν του. Ὅπου βεβαίως ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἠθικῆς συνοχῆς εἰς τὴν ἀστυνομικὴν τάξιν συνετελέσθη ἀμέσως, ὁ θεὸς συνεμάχησε πρὸς τὸν κύριον τῶν πραγμάτων, διὰ νὰ στηρίξῃ τὴν δυνάμιν του εἰς τὸν τρόπον τῆς τιμωρίας. Κατ’ αὐτὸν ὁμοῦ τὸν τρόπον ἀπέκτησεν ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἠθικὴν ἀπαίτησιν χαρακτηῖρα καὶ ἀνετράπη βιαίως ἐκ μέρους τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐπομένης δυναστείας, ὁ ὁποῖος ἐξεμεταλλεύθη τὴν γενικὴν ἀγανάκτησιν. Ἡ διαδοχὴ τῶν θεῶν ὑπῆρξε διὰ τοῦτο τὸ κύριον θέμα τῆς Ἀνατολικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας πρὸ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ὅπου δὲν ἀνέλαβε τὴν εὐθύνην τῶν πράξεών του ὁ λαὸς καὶ εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς πειθαρχίας δὲν ἐλήφθη ὑπ’ ὄψιν ἡ ἐσωτερικὴ συγκατάθεσις, διότι ἀντεκατεστάθη ἀποτελεσματικῶς ὑπὸ τῆς κρατικῆς βίας, ἡ παθητικὴ κοινὴ γνώμη ἐξέφρασε τὴν θείαν διάθεσιν. Ἡ στυγνότης τῆς βασιλείας εἰς τὰ δύο κράτη τοῦ Ἰσραήλ, ἔστρεψε τὸν Ἰαχβέ, μέχρις ὅτου κατέλυσαν τὴν πολιτικὴν του ἐξουσίαν οἱ Ἀσσύριοι καὶ οἱ Χαλδαῖοι, κατὰ τῶν ἐπισήμων ἐκπροσώπων τῆς ἀρχῆς του καὶ κατόπιν ἐναντίον τῶν ἠθικῶς εὐκάμπτων ὑπὸ τὸν ξένον ζυγόν, οἱ ὁποῖοι ἐπεδόθησαν εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῆς περιουσίας εἰς βάρος τῶν μικρῶν κτηματιῶν. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ ὕψιστος θεὸς ὑπέστη ὡς ὑποστηρικτῆς τῶν ἐξαθλιουμένων γεωργῶν καὶ τῶν ἀνισχύρων ἀστῶν μετὰ τὴν

ἐκπτωσιν τοῦ βασιλέως τὴν ἐπίθεσιν τῶν Γιγάντων, ἀλλὰ τοὺς συνέτριψεν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ θείου θιάσου «συμμαχοῦντος θνητοῦ τινος»¹, διὰ τὴν περιορισθῆ ἔν συνεχείᾳ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς χώρας ἀπὸ κοινοῦ πρὸς τοὺς βοηθοὺς τῆς νίκης, χωρὶς τὴν καταδικάσῃ τοὺς εὐπόρους, οἱ ὅποιοι συνεβιβάσθησαν πρὸς τὴν ἀστικήν τάξιν καὶ τὸν μικρὸν κλῆρον διὰ τῆς καταγραφῆς τῶν νόμων καὶ τῆς προσαρμογῆς τῶν ἑκτοτε εἰς τὴν ἐκάστοτε ἀνάγκην τοῦ κράτους ἀνεξαρτήτως τῆς θείας τάξεως.

Σημασίαν εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν δὲν εἶχεν ἐν τούτοις μόνον τὸ γεγονός, ὅτι ὁ θεὸς δὲν ἔκαμε διάκρισιν μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς τῶν καταστάσεως, ἀλλ' ὅτι δὲν τὸν προσέβαλλεν ἡ ἀναθεώρησις τῶν γραπτῶν ὄρων τῆς δημοσίας ζωῆς, ἐφ' ὅσον δὲν τὴν εἶχε νομοθετήσει. Τὸ πρᾶγμα ὑπῆρξε μοναδικῆς σπουδαιότητος διὰ τὴν Ἑλλάδα, διότι ἄφησεν ἀνεπηρέαστους τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θεμάτων τῆς πόλεως, εἰς τὴν καθιέρωσιν τρόπων πρακτικῆς καὶ θεωρητικῆς συμπεριφορᾶς ἐπὶ τῇ βάσει καθαρῶς λογικῶν κριτηρίων, τὰ ὅποια, ἐφ' ὅσον δὲν ἐστηρίζοντο εἰς τὴν θείαν ἔμπνευσιν, ἔπρεπε, διὰ τὴν ἰσχύουν, νὰ ἔχουν καθολικὴν σημασίαν. Ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ κρατικῶν ὑποθέσεων, ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφέρουν τὸ σύνολον τῶν πολιτῶν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν θεμάτων τὸ σύνολον τῶν ἀνθρώπων.

Ἐκτὸς ὁμῶς τῆς μεταθέσεως ἀκεραίου τοῦ πνευματικοῦ δυναμικοῦ εἰς τὰ ζητήματα τοῦ πολιτικοῦ βίου, τὸ γεγονός, ὅτι εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἡ Ἑλληνικὴ γραφή, δὲν εἶχεν ἱερατικὴν ἀποστολήν, ἀλλ' ἦτο εἰς τὴν ξενικὴν τῆς προέλευσιν ἀρχικῶς ἐμπορικοῦ χαρακτῆρος, δὲν συνέδεσε τὸν θεὸν πρὸς μίαν παγίαν ἔκφρασιν καὶ κατὰ συνέπειαν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ παρακολουθῆ τὴν ἠθικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας, χωρὶς νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἐκπροσώπησιν τῶν νέων ἀναγκῶν εἰς ἓνα ἐν καιρῷ διάδοχον τῆς ἀρχῆς του. Ὁ θεὸς εἰς τὴν Ἑλλάδα υἰοθέτησε τὸν λόγον καὶ ὄχι τὴν γραφήν. Διετήρησε διὰ τοῦτο τὴν ἀγιότητα τῆς προφορικῆς ἐκφράσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὡς πρόβλημα τῆς ἠθικῆς τοῦ εὐαίσθησις τὸν ἄνθρωπον ὡς πρόσωπον, ὡς ἀνεπανάληπτον φορέα

τῶν διαθέσεων καὶ τῶν αἰτημάτων τῆς ἱστορικῆς του ἐποχῆς, ἀντὶ νὰ τὸν ἐντάξῃ πάσῃ θυσίᾳ εἰς τὰ ὄρια ἐνὸς προγενεστέρου καιροῦ.

Ἐξ ἧς στιγμῆς ἡ δημοτικὴ ἀπαίτησις δὲν ἐμφανίζεται ὡς ὑπερφυσικὴ πρόθεσις καὶ ὁ θεὸς δὲν ἔχει καὶ δυνατότητα, ὅπως εἰς τὴν Ἰουδαίαν μετὰ τὴν καταγραφὴν τῶν ἐπιταγῶν του, νὰ ἐλέγξῃ τὴν πρᾶξιν, ἐφ' ὅσον δὲν συμμετεῖχεν εἰς τὸν νομικὸν τῆς προσδιορισμὸν, παρατηρεῖται εἰς τὴν Ἑλλάδα μία δι' ὅλην τὴν ἱστορίαν μοναδικὴ κατὰ φάσις τοῦ ἀνθρώπου. Ὅ,τι ἐνδιέφερε τὴν κοινὴν στάσιν, ἔχασε τὴν θεολογικὴν του κατεύθυνσιν, διὰ νὰ παρουσιασθῇ ὡς χρέος ἐναντι τῆς πόλεως. Δὲν ἦτο αὐτὴν τὴν φοράν ὁ θεός, ἀλλὰ τὸ δημοκρατικὸν μέγεθος τῆς ζωῆς ὁ σκοπὸς καὶ ἡ δικαίωσις τῶν ἐνεργειῶν. Ἐναντὶ τῆς εὐσεβείας ἀπαιτεῖται ἀπὸ τῆς ὥρας αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ πολιτικὸν ἦθος. Οἱ θεοὶ ἀποβάλλουν ὡς ἐκ τούτου βαθμῆδόν τὴν ἠθικὴν των διάστασιν καὶ παρουσιάζονται ὡς κοσμῆματα τοῦ ἄστεως. Δὲν ἐμπνέουν τὸν φόβον, δὲν μετέχουν τῶν διαβουλεύσεων τῆς ἀγορᾶς καὶ δὲν ὀρίζουν, ὅπως ἄλλοτε εἰς τὴν Τροίαν, τὴν ἐκβασιν τῆς μάχης. Οἱ Περσικοὶ πόλεμοι δὲν ἐκερδήθησαν ἐνεκα τῆς θείας βοήθειας, ἀλλὰ διὰ τῆς κρατικῆς ἀρετῆς. Οἱ Ἀθηναῖοι ὡς πρόμαχοι τῶν Ἑλλήνων καὶ ὄχι ὁ Ζεὺς καὶ οἱ ἄλλοι Ὀλύμπιοι κατέστρεψαν τὴν ἰσχὺν τῶν «χρυσοφόρων Μήδων» κατὰ τὸ περίφημον ἐπίγραμμα². Εἰδικῶς διὰ τὸν ὑψιστὸν τῶν θεῶν ἡ δημοκρατία ἐσήμαινε τὸ τέλος τῆς αὐθεντικῆς του διαστάσεως. Ἐφ' ὅσον τὰ βασικὰ αἰτήματα τοῦ βίου ἐκτελοῦνται πολιτικῶς διὰ τοῦ συντονισμοῦ τῶν ἀνθρωπίνων προσπαθειῶν, ὁ ὁποῖος ὑπόκειται εἰς τὴν γενικὴν κριτικὴν, ὁ κύριος τοῦ Ὀλύμπου δὲν διατάζει, ὅπως ὁ Μαρδούκ, ὁ Ἀσσούρ καὶ ὁ Ἰαχβέ, ἀλλ' ἀπλῶς ἐξομαλύνει καὶ προλαμβάνει τὴν ἀντίθεσιν τῶν δυνάμεων τῆς θείας ἐπικρατείας. Λόγω τοῦ ὅτι δὲν προδιαγράφει τὴν πορείαν τῶν γεγονότων, δὲν ὀργίζεται καὶ διατηρεῖ ἐνώπιον ὄλων τῶν καταστάσεων τὴν Ὀλυμπιακὴν του γαλήνην.

Ἡ θρησκεία τῆς δημοκρατίας δὲν στηρίζεται διὰ τοῦτο εἰς

τὴν ἐνοχὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τοῦ θεοῦ. Οἱ Ἕλληνες ἐκέρδισαν πολιτικῶς μίαν θρησκευτικὴν ἀθωότητα καὶ ὡς συνέπειάν της μίαν παιδικὴν εὐαίσθησίαν ἐναντι τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία κατέπληξε τοὺς Αἰγυπτίους ἱερεῖς: «ὦ Σόλων, Σόλων, Ἕλληνες αἰ παῖδες ἐστε, γέρων δὲ Ἕλλην οὐκ ἔστιν. Νέοι ἐστὲ τὰς ψυχὰς πάντες»³. Ἡ πολιτικὴ ἐκπλήρωσις τῶν ἠθικῶν ἀπαιτήσεων ὑπὸ τὴν κοινὴν ἐγγύησιν τοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος ἐξουδετέρωσε τὴν αὐθαιρεσίαν τῶν οἰκονομικῶς ἰσχυρῶν, δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἐρωτήματος, διατὶ ἐπικρατεῖ ἐντὸς τοῦ κόσμου ἡ ταλαιπωρία καὶ ἡ ὀδύνη οὔτε κατ' ἀκολουθίαν τὴν ἀπάντησίν του διὰ τῆς ὑποθέσεως μιᾶς ἀρχικῆς διαταράξεως τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὑπαιτιότητι τοῦ δευτέρου. Ἐὰν ἐξ ἄλλου ἢ ἀδικία ἦτο δυνατόν νὰ παταχθῇ ἀστυνομικῶς, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ τιμωρηθοῦν οἱ ἀτάσθαλοι μετὰ τὸν θάνατον. Οὔτε ἦτο ἀνάγκη νὰ ζητήσῃ ὁ πολίτης τὴν μεσιτείαν τοῦ ἱερέως, διὰ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν ἀθλιότητα μέσῳ τῆς ὑπερφυσικῆς δυνάμεως. Καὶ διότι τὸ πρόβλημα τῆς δικαιοσύνης ἦτο δυνατόν νὰ λυθῇ πολιτικῶς, δὲν ἔπρεπεν ὅπωςδὴποτε οἱ ἄνθρωποι νὰ θεωρηθοῦν αὐτοπροσώπως ὑπεύθυνοι διὰ τὴν ἀτομικὴν των δυστυχίαν. Ἀντιθέτως ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιστοῦν τὴν προσοχὴν τοῦ κράτους, ὅπου ὑπέπιπτεν εἰς τὴν ἀντίληψίν των ἡ παρανομία καὶ βεβαίως νὰ ἐφαρμόζουσαν ἀκριβῶς, ὅτι ὠριζεν ἡ νομικὴ τάξις.

II

ΤΟ ΑΛΛΟΘΙ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑΝ ΚΑΙ Ο ΑΓΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΜΟΤΙΜΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΛΥΠΤΙΚΗΝ

Διὰ τὸν ἐκτοπισμὸν τῶν θείων προσώπων ἐκ τοῦ χώρου τῶν ἀποφάσεων καὶ τῶν ἔργων ἡ πόλις εἶχε κατὰ τὴν περίοδον τῆς δημοκρατίας τύψεις συνειδήσεως. Ἀνέθεσε διὰ τοῦτο εἰς τὴν τέχνην νὰ λαμπρύνῃ τὰ γεγονότα τοῦ μύθου, διὰ νὰ ἐκθειάσῃ, ὅ,τι ἀπουσίαζεν ἐκ τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τὴν ἐνεργητικὴν συμμετοχὴν τοῦ θεοῦ εἰς τὸν ἀνθρώπινον κόσμον. Ἡ τραγωδία ἐν τούτοις δὲν ἔθεσε τὸ βᾶρος τοῦ ποιητικοῦ λόγου εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς ὑπερφυσικῆς πράξεως, ἀλλ' εἰς τὴν ὁδύνην τῶν διαφοροποιουμένων συνειδήσεων ἐνώπιον τῆς ἀνάγκης, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν συγκρούσεων μεταξὺ τῶν θεῶν, ὅποτε ἀπεδείχθησαν τὰ ὄριά των, εἶχε χάσει τὸν θρησκευτικὸν τῆς χαρακτῆρα, διὰ νὰ δηλώσῃ τὸν ἀστάθμητον παράγοντα τῆς ὑπάρξεως. "Ὅ,τι θὰ ἦτο ἀδιανόητον, ὅπου ὁ θεὸς ἔπραττε διὰ τῶν λαῶν, τῶν βασιλέων καὶ τῶν προφητῶν: ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ σύγκρουσις του πρὸς μίαν λατρευτικῶς ἀπροσδιόριστον δύναμιν, ἀπετέλεσε τὸ κύριον θέμα τῆς τραγικῆς παραστάσεως. Ἀντὶ νὰ τονισθῇ ὁ ρυθμιστικὸς ρόλος τοῦ θεοῦ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀνθρωπίνων ὑποθέσεων, ἀπεκαλύφθη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οὐσιαστικῶς ἡ ἀδράνειά του, τὸ πρόβλημα τοῦ βίου ὄχι ὡς θρησκευτικὸν γεγονός, ἀλλ' ὡς μία μάχη ἐναντίον ἀρχικῶς ἀπροσώπων δυνάμεων καὶ τελικῶς τοῦ ἠθικῶς ἀπαραδέκτου ἡγεμόνος, τῶν ἀσυνειδήτων τάσεων τῆς ψυχῆς καὶ τῆς παρεξηγήσεως, ἡ ὁποία παρουσίαζε τὴν καταστροφὴν ὡς ἔλλειψιν διορατικότητος ἢ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς μονομερείας καὶ τῆς ὑπερβολῆς. Τοῦτο ἐσήμαινεν ὁμως, ὅτι κατὰ βάθος ὑπόλογοι διὰ τὰ δυστυχήματα τῆς ζωῆς των ἦσαν ἀντὶ τοῦ θεοῦ ἢ τῆς τύχης οἱ ἄνθρωποι. "Ὅπου δὲν ἐπιρρίπτεται ἡ μομφὴ διὰ τὰ δυσάρεστα γεγονότα εἰς τοὺς αὐθαιρέτους βαναύσους, ἡ εὐθύνη ἀναζητεῖται ὡς ἐκ τούτου εἰς τὴν προσωπικὴν στάσιν:

—«Τί χρῆμα πάσχεις; τίς σ' ἀπόλλυσι νόσος;
—'Ἡ σύνεσις, ὅτι σύνοιδα δεῖν' εἰργασμένος»⁴

'Ἡ ἀναγνώρισις αὐτῆ δὲν προϋπέθετε μόνον μίαν ἀπαλλαγὴν τοῦ θεοῦ ἐκ τῆς ἐνοχῆς διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ κακοῦ εἰς τὸν κόσμον, ἀλλ' ἐπίσης καὶ μίαν ἀποδοκιμασίαν τῶν ἀντιδραστικῶν θείων δυνάμεων. «Τὸ τῆς ἀνάγκης ἀδῆριτον σθένος»⁵ ὑπῆρξε βεβαίως εἰς τὴν σκιάν τῶν θείων προσώπων, ὅπου τὰ αἷτια τῆς δυστυχίας δὲν ἦσαν ἡ παρανομία καὶ ἡ κακὴ ἐκτίμησις τῶν πραγμάτων, ἡ προϋπόθεσις τοῦ τραγικοῦ πάθους. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁμως ἡ τυφλὴ αὐτῆ ἐξουσία δὲν ἐπροσωποποιήθη, διότι ὁ πολιτικὸς βίος δὲν ἐπέτρεπε τὴν μεταβίβασιν τῆς εὐθύνης, τὴν ἐνοχοποίησιν θείων ὄντων διὰ τὴν συμφορὰν, ἡ ὁποία προέκυπτεν ἐκ τῆς παραβιάσεως τῶν σιωπηρῶν καὶ τῶν ρητῶν νόμων. Ἐπειδὴ δὲν ἔπρεπε νὰ ἐνέχωνται οἱ θεοὶ ὡς ἀμέτοχοι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ἡ «ἀνάγκη» ἀπετέλεσε τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς θεοδικίας. Ἵπῆρξεν, ὅπου ἡ ἀθωότης τῶν ἡρώων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διαμφισβητηθῆ, τὸ αἷτιον τῆς ὀδύνης εἰς τὸ παρελθόν, διὰ νὰ μὴ θεωρηθοῦν ὑπεύθυνα τὰ θεῖα πρόσωπα, ἡ σύγκρουσις τῶν ὁποίων οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ λησμονηθῆ, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ «Ἴππολύτου»⁶. Ἡ τραγωδία ἐν τούτοις ἀπέφυγε γενικῶς νὰ παραστήσῃ αὐτὴν τὴν διαμάχην, διὰ νὰ ἐπαινέσῃ τὸ ἠθικὸν μέγεθος τοῦ πρωταγωνιστοῦ καὶ νὰ τιμωρήσῃ «τὸν ἔρξαντα· θέσμιον γάρ»⁷.

Ὅπως ἡ τραγικὴ ποίησις προσεπάθησε νὰ καλύψῃ διὰ τῆς ἀνθρωπίνης εὐθύνης τὴν ἀπουσίαν τοῦ θεοῦ ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν ἀποφασιστικῶν ἐνεργειῶν, ἐπεδίωξε καὶ ἡ γλυπτικὴ νὰ παραστήσῃ διὰ τοῦ λίθου τὴν θεῖαν ἐγγύτητα. Ὁ θεὸς ἐτοποθετήθη ὡς ἐκ τούτου εἰς τοὺς περιόπτους χώρους, διὰ νὰ φανῆ, ὅτι συμπαρίσταται εἰς τὸν κόσμον τῆς πόλεως. Ἡ ἀνάγκη ὁρατῶν ἀποδείξεων τῆς θείας παρουσίας ὑπῆρξε τόσο μεγάλη, ὥστε οἱ Ἕλληνες ἐλησμόνησαν τὴν νομαδικὴν ἀνεικονικότητα τοῦ θεοῦ, ἡ ὁποία διετηρήθη καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν Μυκηναϊκὴν καὶ τὴν Γεωμετρικὴν ἐποχὴν καὶ δὲν ἐθεώρησαν τὸ καλλιτεχνικὸν τοῦ παράστηματος οὔτε ὡς προσβολὴν ἐναντίον τῆς ἠθικῆς του φύσεως οὔτε ὡς κατα-

στροφὴν τῆς ἰδανικῆς του διαστάσεως, ὅπως τὴν ἀνέπτυσσεν ἡ θεωρία. Εἰς τοῦτο ἀσφαλῶς συνετέλεσε καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἐντὸς τῆς πόλεως δὲν ὑπῆρχε θέσις διὰ τὴν μαγείαν, ὥστε ὁ ἔνυλος θεὸς νὰ μὴ θέσῃ, ὅπως συνέβη μεταξὺ τῶν γεωργῶν τῆς Σαμαρείας καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ, εἰς κίνδυνον τὸ ἔθνικὸν φρόνημα ἔναντι τῶν ἐπερχομένων ἐχθρῶν. Ἡ παράστασις τοῦ θεοῦ ἀπέκτησεν εἰς τὴν δημοκρατουμένην Ἑλλάδα αἰσθητικὴν σημασίαν καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐθορύβησε τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ πολιτικοῦ ἥθους, οἱ ὁποῖοι τὴν ἐποχὴν τῆς κρίσεως ἐθεώρησαν τοὺς ἀνησύχους ἀνθρώπους τοῦ λόγου, τὸν Σωκράτη ἢ τὸν Ἀναξαγόραν, ὑπαιτίους τῆς ἠθικῆς καταπτώσεως.

Ἡ μορφή, τὴν ὁποίαν ἡ γλυπτικὴ προσέφερεν εἰς τὸν θεόν, ἐπεσφράγιζεν ἐξ ἄλλου τὴν ἀνθρωποποίησίν του, τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἄλλοτε ὑπερφυσικῶν δυνατοτήτων ὡς ἔργων τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς, ἡ ὁποία ἐξεθειάζετο ἐντὸς τοῦ ἄστεως. Τὸ ἀνθρώπινον παράστημα τοῦ θεοῦ ἀπετέλεσεν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὴν ὀπτικὴν ἐορτὴν τοῦ κυρίου θρησκευτικοῦ γεγονότος τῆς δημοκρατίας. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἀνευδευτοῦ ὄντος ὡς ἰδεώδους ἀνθρώπου ἀπεκάλυπτεν εἰς τὸν δῆμον τὴν ἱερότητα καὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἰδικῶν του αἰτημάτων. Ἰδοὺ διατὶ τὸ πρόσωπον τοῦ θεοῦ δὲν ἔδειξεν αὐστηρότητα, ἀλλ' ἐνέπνεε τὴν ἐμπιστοσύνην· δὲν εἶχε τερατώδη χαρακτηριστικά, ἀλλ' ἐξέφραζε τὴν δυνατότητα καὶ τὴν αἰσθησίν τοῦ ἀνθρώπου· δὲν παρουσίαζεν ἓνα συγκεκριμένον ἄνθρωπον, τὸν βασιλέα ἢ τὸν τύραννον, ἀλλὰ τὸν πολίτην, εἰς τὴν ὄψιν τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀποτυπωθῆ πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ ὁμοτιμία. Αὐτὸς ἐπίσης ὑπῆρξεν ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ θεὸς δὲν ἐχρειάσθη ἐνδύματα ἢ παράσημα, ἀλλ' ὅσον ἐνισχύετο ἡ πολιτικὴ αὐτοσυνειδησία, ἐστάθη ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου ὡς γυμνὸς ἄνθρωπος. Καὶ ἂν τὰ σημαντικώτερα ἔργα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν κατάγωνται κατὰ κύριον λόγον ἐκ τῆς Ἀττικῆς, τοῦτο δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς τὴν χρηματικὴν εὐφορίαν τοῦ τόπου, ἀλλ' ἰδίως εἰς τὴν πολιτικὴν πρόοδον τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας.